

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Δαρβίνος, μαζί με την πολύκροτη θεωρία του για την καταγωγή των ειδών, μας έδωσε και μια γενετική εξήγηση για την ηθική ζωή του ανθρώπου. Βιολογικός πυρήνας στον άνθρωπο αλλά και στα άλλα ζώα είναι ένα ένστικτο, το «κοινωνικό ένστικτο» (the social instinct), με συστατικά στοιχεία την αγάπη και τη συμπάθεια.

Το κοινωνικό ένστικτο και οι αρετές που πήγασαν από αυτό, όπως αλληλοβοήθεια, σεβασμός και υπεράσπιση αυτού που κινδυνεύει κ.ο.κ., προστάζουν το άτομο να πράττει ό,τι προάγει τη ζωή όχι μόνο του ιδίου, αλλά και της ομάδας στην οποία ανήκει. Όσο ανεβαίνουμε την κλίμακα των έμβιων όντων, τόσο βλέπουμε το κοινωνικό ένστικτο να εξωτερικεύεται με πολλές και ποικίλες ενέργειες.

Όταν η μακρά εξέλιξη του κοινωνικού ενστίκτου έφτασε σε προχωρημένο στάδιο, σχηματίστηκε η «ηθική συνείδηση».

Οι άνθρωποι επινόησαν «φαντασιακές τάξεις» και «φαντασιακές κοινότητες», δηλαδή φαντασιακές καταστάσεις που υπήρχαν μόνο στο μυαλό τους και που δεν ήταν φυσικές ή πραγματικές.¹ Σχηματίστηκαν κοινές μεταξύ τους αντιλήψεις και πεποιθήσεις, δηλαδή μια συλλογική φαντασίωση, για πράγματα και καταστάσεις που ποτέ δεν είδαν. Αναπτύχθηκε η πίστη σε κοινούς μύθους που οδήγησε στη διαμόρφωση κοινών εθίμων και θρησκευτικών πεποιθήσεων, κοινών ηθικών και νομικών κανόνων συμπεριφοράς, που συνέβαλαν στη δημιουργία, αργότερα, θρησκειών

¹ Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σσ. 114, 405.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

και στον σχηματισμό και λειτουργία πόλεων, πατρίδων, αυτοκρατοριών, εθνών και κρατών από ξένους μεταξύ τους ανθρώπους. Μύθοι και φανταστικές ιστορίες μάθαιναν τους ανθρώπους, σχεδόν από τη στιγμή της γέννησής τους, να σκέφτονται με συγκεκριμένους τρόπους, να συμπεριφέρονται σύμφωνα με ορισμένα πρότυπα, να επιθυμούν συγκεκριμένα πράγματα και να τηρούν συγκεκριμένους κανόνες. Δημιουργήθηκαν, έτσι, τεχνητά ένστικτα που επέτρεψαν σε χιλιάδες αγνώστους μεταξύ τους ανθρώπους να συνεργάζονται αποτελεσματικά.

Η ηθική συνείδηση, ως φωνή εσωτερική, επιδοκιμάζει ή αποδοκιμάζει μια πράξη πριν ή και ύστερα από την εκτέλεσή της. Η ηθική ζωή ρυθμίζεται, πλέον, από τα ηθικά θέσμια, για τη διαμόρφωση των οποίων, κατά κανόνα, συνυπάρχουν και συμπράττουν θρησκευτικές αντιλήψεις, πολιτικές σκοπιμότητες, οικονομικά συμφέροντα και πρακτικές δυσκολίες. Τη γενεσιουργό αιτία για να αναπτυχθούν μερικά από τα πιο παράδοξα για τους σημερινούς ανθρώπους θέσμια των πρωτογόνων κοινωνιών, όπως η παιδοκτονία και η εγκατάλειψη ή ο φόνος των γερόντων, θα πρέπει να την αναζητήσουμε στον οικονομικό ρυθμό της ζωής των πρωτογόνων λαών και, ειδικότερα, στις οικονομικές και πρακτικές δυσκολίες αυτών των λαών, που ήταν αναγκασμένοι να ζουν τραχύτατη ζωή, σε δυσμενέστατο τοπικό περιβάλλον.²

Η ηθική έγινε το κύριο εργαλείο μας για την ενίσχυση του κοινωνικού ιστού. Στην ιεράρχηση των ηθικών αρετών του ανθρώπου, κατατάσσονταν πρώτα οι αυστηρά κοινωνικές αρετές. Αλλά, και αυτές τις αρετές, οι άνθρωποι τις τηρούσαν μόνο μέσα στους

² Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, σσ. 249-250.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

κόλπους της ίδιας της ομάδας ή φυλής. Για παράδειγμα, η ληστεία και ο φόνος των ξένων επιτρέπονταν και, μάλιστα, ελαιούνταν.

Προκειμένου να προστατευθούν οι μύθοι που στηρίζουν μια φανταστική κατάσταση, απαιτήθηκαν συνεχείς και επίπονες προσπάθειες. Σταδιακά, η κοινωνική συμβίωση και, ειδικότερα, η ανάγκη διαφύλαξης των ηθικών θεσμών, τυποποίησε και την ηθική ζωή του ανθρώπου κατά το μεγαλύτερο μέρος της. Όταν ερχόμαστε στον κόσμο, όπως βρίσκουμε σχηματισμένη μια έτοιμη γλώσσα την οποία σιγά-σιγά μαθαίνουμε να την μιλούμε, έτσι βρίσκουμε καθιερωμένη και μια έτοιμη Ηθική, ένα σύστημα ηθικών κανόνων που σιγά-σιγά συνηθίζουμε να τους σεβόμαστε και να τους τηρούμε. Από τη στιγμή της γέννησής του, ο άνθρωπος εκπαιδεύεται με τις αρχές της φανταστικής κατάστασης οι οποίες είναι ενσωματωμένες στα παραμύθια, στο θέατρο, σε πίνακες, σε τραγούδια, στους καλούς τρόπους, στην πολιτική προπαγάνδα, στην αρχιτεκτονική, στη μόδα.³ Μίμηση, εθισμός και παιδεία διαμορφώνουν κατά ορισμένο τρόπο την ηθική μας συνείδηση. Ένας ηθικός κώδικας, που προϋπάρχει, μας δίνει έτοιμο το μέτρο για να αποτιμούμε και να χαρακτηρίζουμε ποιοτικά τις ενέργειες, τόσο τις δικές μας όσο και των άλλων. Προς τούτο, έχει προνοήσει η «εξουσία», επιδοκιμάζοντας την πιστή εφαρμογή των κανόνων, που η ίδια καθόρισε. Η πρώτη μορφή εξουσίας, πνευματικής και κοσμικής, το ιερατείο, επαγρυπνούσε και επόπτευε για την τήρηση αυτών των ηθικών κανόνων. Το ηθικό χρέος καθοδηγείτο, με την παιδεία και τις τελετουργίες, από το δέος του υπερφυσικού. Η παιδεία και οι τελετουργίες αποτελούσαν ένα όπλο εξουσίας και χειραγώγησης πολύ πιο αποτελεσματικό από τη χρήση σωματικής

³ Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σ. 126.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

βίας, δια μέσου της απειλής τιμωρίας από υπερφυσικές δυνάμεις και ταμπού σε σχέση με συμπεριφορές, συχνά σχετιζόμενες με το σεξ, την τροφή, τον θάνατο και ιερά αντικείμενα.⁴

Όμως, παρουσιάζεται κατά καιρούς στην Ιστορία μια μερίδα ανθρώπων που η συμπεριφορά τους δεν περιορίζεται μέσα στον στενό κύκλο των σχηματισμένων από την κοινωνική πίεση ηθικών αξιών και κανόνων και ενεργούν ελεύθερα, σαν αυθύπαρκτες προσωπικότητες, άλλοτε πέραν των ορίων που τάσσουν οι καθιερωμένες από την κοινωνία επιταγές και άλλοτε σε αντίθεση με αυτές. Για τους τελευταίους, υπάρχουν επιταγές που βρίσκονται υπεράνω των ηθικών και νομικών κανόνων, που θέσπισαν οι άνθρωποι. Πρόκειται για ένα ηθικό άθλο, που είναι μια ύψιστη αρετή. Οι άνθρωποι αυτοί ανήκουν στον τύπο «Αντιγόνη», που εκτελούν το χρέος τους αλύγιστοι και αποφασιστικοί, γνωρίζοντας από πριν ότι θα τιμωρηθούν σκληρά για την ανταρσία τους.⁵

Όπως ισχύει και για όλες τις φαντασιακές τάξεις, που κατασκεύασαν οι άνθρωποι για να διασφαλίζεται η κοινωνική συνοχή, το ήθος μιας κοινωνίας ανθρώπων δεν είναι κάτι αιώνιο και αναλλοίωτο. Οι κανόνες της Ηθικής στο μεγαλύτερο μέρος τους διαφέρουν από τόπο σε τόπο και από χρόνο σε χρόνο. Κλασσικό είναι το παράδειγμα της ομοφυλοφιλίας. Μελέτες που έγιναν μαρτυρούν απίστευτες παραλλαγές στη στάση των ανθρώπων απέναντι στο σεξ. Η ομοφυλοφιλία εκφράζεται ελεύθερα, ακόμη και ενθαρρύνεται σε ορισμένους πολιτισμούς. Πρώτοι στο μυαλό μας έρχονται οι αρχαίοι Έλληνες. Δεν ήταν μόνο η ομοφυλοφιλία κοινωνικά και

⁴ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, σσ. 368 και επ. Akkermans and Schwartz, *The Archaeology of Syria*, σ. 83.

⁵ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, σσ. 370-374, 377-380.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ηθικά επιτρεπτή. Το σύστημα παιδείας στην αρχαία Ελλάδα επέτρεπε τη σχέση των αγοριών με κάποιον μεγαλύτερο άνδρα που χρησίμευε σαν εραστής, δάσκαλος και πρότυπο για το αγόρι.⁶ Στη φυλή Αράντα της Αυστραλίας ένας μεγαλύτερος άντρας συμβιώνει σεξουαλικά με ένα αγόρι έως ότου ο πρώτος είναι έτοιμος να παντρευτεί με μια γυναίκα. Στο Κεράκι της Γουινέας, η σεξουαλική επαφή με άντρες είναι μέρος των ιεροτελεστιών της εφηβείας κάθε αγοριού.⁷ Βέβαια, οι περισσότεροι πολιτισμοί περιβάλλουν την ομοφυλοφιλία με φόβο και ταμπού. Η ομοφυλοφιλία είναι, για πολλούς, κοινωνικός στιγματισμός. Έτσι, αναγκάζονται αρκετοί να κομματιάσουν τη σεξουαλικότητά τους, να επιλέξουν ένα μόνο μέρος της και να καταπνίξουν εκείνο που θα τους πρόσφερε την ικανοποίηση.

Σε μερικούς λαούς, οι άνθρωποι προτιμούσαν να πεθάνουν πριν αδυνατίσει το πνεύμα και το σώμα τους από τα γηρατειά και την αρρώστια, γιατί πίστευαν πως καθένας χαίρεται τις ηδονές της μέλλουσας ζωής με τις φυσικές και διανοητικές δυνάμεις που διατηρεί την ώρα του θανάτου του. Άλλες πάλι φυλές, θυσιάζουν τα παιδιά τους με την ιδέα ότι η τρυφερή τους σάρκα είναι ευάρεστη θυσία στους σκληρούς και απαιτητικούς θεούς. Σε μια μογγολική φυλή της Κίνας θανάτωναν τα κορίτσια τους γιατί πίστευαν ότι με αυτόν τον τρόπο η ψυχή των κοριτσιών, φύλου καταφρονημένου, θα εμφανιστεί στην επόμενη ενσάρκωσή της με την μορφή αγοριού.⁸

Όμως, θα πρέπει να τονιστεί πως κάθε νέος ηθικός κανόνας εί-

⁶ Νίκος Δήμου, «Ο Παιδοτρίβης».

⁷ Frans de Waal, *Ο πίθηκος μέσα μας*, σ. 143.

⁸ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, σσ. 416-421.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ναι μια ιστορική κατάκτηση που δύσκολα επιβάλλεται στην ομαδική συνείδηση. Αλλά, και όταν επιβληθεί, δύσκολα εξαφανίζει τα ίχνη των παλαιών ηθικών έξεων. Η ηθική συνείδηση μεταβάλλεται συνήθως πολύ αργά και η μεταβολή αυτή δεν γίνεται χωρίς συγκρούσεις.

Υπάρχουν και ηθικά παραγγέλματα που είναι παγκόσμιας και διαχρονικής εμβέλειας. Παρατηρούμε στις διδασκαλίες του Κομφούκιου και του Ιησού, διατυπωμένο με τον ίδιο τρόπο, τον χρυσό κανόνα της Ηθικής: «ό,τι δεν θέλεις να σου κάνουν, μην το κάνει και εσύ στους άλλους». Τούτο, δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη, αφού ο κανόνας αυτός εκφράζει, κατά βάθος, την αρχή της αμοιβαιότητας, που αποτελεί βασική προϋπόθεση για κάθε ομαδική συμβίωση.⁹ Άλλα, παρόμοιας εμβέλειας ηθικά παραγγέλματα, είναι η απαξίωση του ψέματος, της επιορκίας, του φόνου, της κλοπής, της ασέβειας. Τέτοια ηθικά παραγγέλματα έχουν ζωτική χρησιμότητα για ένα μέλος μιας ανθρώπινης κοινωνίας. Προστάζουν τον άνθρωπο να υπακούσει σ' αυτά, για να εξασφαλίσει, με κάποιες θυσίες, μόνιμα και ουσιαστικά ωφελήματα, εκείνα που του προσφέρει η ομαλή και αδιατάρακτη συμβίωση με τους όμοιούς του.

⁹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, σσ. 367, 368.

ΚΕΦ. Α΄ – ΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

I. Το θετό Δίκαιο

Η συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων, όταν σχηματίστηκαν οι πρώτες κοινωνίες, δεν ήταν εύκολη. Συχνά δημιουργούνταν μεταξύ τους διαφορές και έριδες για το πώς θα μοιράσουν τη γη και το νερό, πώς να ενεργούν σε περιόδους ξηρασίας ή πολέμου και πώς να λύνουν τις διαφορές τους. Τούτο, κατέστησε αναγκαία την ύπαρξη ηγετών, βασιλιάδων ή φύλαρχων, που θα αποφάσιζαν για το καλό της κοινότητας. Τότε, προέκυψε η ανάγκη να τεθούν μερικοί κανόνες συμπεριφοράς, που, αρχικά, ήταν εθιμικοί και, στη συνέχεια, πήραν τη μορφή νόμων, για τους υπηκόους.

Οι νόμοι υπήρξαν από τις πιο αποτελεσματικές «φαντασικές τάξεις» που επινόησαν οι άνθρωποι για να διασφαλιστεί η μεταξύ τους συνεργασία. Οι κοινωνικοί κανόνες, που τους συντηρούσαν, δεν βασιζόνταν σε ένστικτα ούτε σε προσωπικές σχέσεις, αλλά σε πίστη σε κοινούς μύθους.¹⁰ Ένας από τους μύθους, με πολύ ισχυρή επίδραση στο κοινωνικό σύνολο, ήταν η επινόηση ότι οι νόμοι ήταν θεόπεμπτοι. Αυτήν την επινόηση, τη συναντούμε στον περίφημο κώδικα του Χαμουραμπί, ο οποίος απετέλεσε ένα εγχειρίδιο συνεργασίας για εκατοντάδες χιλιάδες αρχαίους Βαβυλωνίους, αλλά και στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του 1776 μ. Χ., περίπου 3500 χρόνια μετά τον κώδικα του Χαμουραμπί, που αποτε-

¹⁰ Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σ. 117.

λεί σήμερα εγχειρίδιο συνεργασίας για εκατοντάδες εκατομμύρια Αμερικανούς.

Όπως προαναφέρθηκε, οι κανόνες δικαίου, όταν πρωτοεμφανίστηκαν, ήταν εθιμικοί. Δηλαδή, ήταν κανόνες που διαμορφώθηκαν σιγά σιγά και αδιάλειπτα στη συνείδηση των μελών μιας ανθρώπινης κοινότητας ως κανόνες ηθικής και δικαίου.

Πολύ αργότερα, τη θέση των εθιμικών κανόνων δικαίου πήρε το θετό δίκαιο, δηλαδή οι νόμοι οι επιβαλλόμενοι, από τον ανώτατο άρχοντα ή από τα νομοθετικά σώματα. Αρχικά οι νόμοι ήταν άγραφοι. Αποτελεί, από πολλές απόψεις σημαντική πρόοδο η εξέλιξη από το έθιμο και το άγραφο δίκαιο στον γραπτό νόμο, ο οποίος είχε βεβαιότητα και σταθερότητα. Επίσης, ο γραπτός νόμος συνέβαλε στον αυτοπεριορισμό της αυθαιρεσίας των αρχόντων να ερμηνεύουν και να εφαρμόζουν τον νόμο «κατά το δοκούν» και σύμφωνα με τα συμφέροντά τους.

Η μετάβαση από τους άγραφους κανόνες δικαίου στους γραπτούς, έγινε κατορθωτή χάρη στην εφεύρεση της γραφής από τους Σουμερίους. Οι Σουμερίοι έγραφαν πάνω σε πηλό με ξύλινες γραφίδες, που σχημάτιζαν σφηνοειδή σημεία και γι' αυτό η σουμεριακή γραφή ονομάζεται σφηνοειδής γραφή. Η σφηνοειδής γραφή ήταν η κύρια γραφή που χρησιμοποιούσαν σε όλη τη Μέση Ανατολή για σχεδόν 3 χιλιάδες χρόνια. Όλα τα πραγματικά αλφabetικά συστήματα γραφής του κατοπινού κόσμου προέρχονται από τη σφηνοειδή γραφή των Σουμερίων και από τα ιερογλυφικά, δηλαδή την ιερατική ιχνογραφική γραφή των Αιγυπτίων.

Με τη γραφή γινόταν εύκολα προσιτός σε όλους ο καθορισμός των κανόνων. Έπαυσαν αυτοί οι κανόνες να εκφράζουν αόριστες παραδόσεις, υποκείμενες σε αυθαίρετες ερμηνείες. Έτσι,

έγινε ένα μεγάλο άλμα για να καθιερωθεί η έννομη τάξη. Για το ρόλο που έπαιξε η γραφή στην εξέλιξη του δικαίου αναφέρεται και ο Πλάτων. Στην αρχή, λέει, οι άνθρωποι δεν είχαν διόλου νόμους. «Εκείνη την εποχή δεν είχαν ανάγκη από νομοθέτες και οι νόμοι δεν αποτελούσαν γενικό φαινόμενο. Οι άνθρωποι που ζούσαν τότε δεν ήξεραν να γράφουν αλλά όλοι ζούσαν σύμφωνα με τα έθιμα και τους πατροπαράδοτους νόμους, όπως θα λέγαμε σήμερα».¹¹ Επίσης, ο Ευριπίδης υπογραμμίζει πως «όταν οι νόμοι είναι γραμμένοι, φτωχός και πλούσιος στέκουν πάντοτε ίσοι»¹²

Υποστηρίζεται ότι οι Σουμεριοί της Μεσοποταμίας θέσπισαν τους πρώτους γραπτούς νόμους, τους νόμους του Urukagina, ηγεμόνα της Lagash, που είναι παλαιότεροι από τους νόμους του Χαμουραμπί, αφού χρονολογούνται από το 2800 π.Χ.¹³ Η Lagash ήταν μια από τις πόλεις-κράτη της Σουμερίας.

Η μελέτη των δικαίων των διαφόρων αρχαίων κοινωνιών, μας βοηθά να γνωρίσουμε σε μεγάλο βαθμό, εκτός από τις περί δικαίου και ηθικής κρατούσες αντιλήψεις, και τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας τους. Όπως και οι κανόνες της ηθικής, έτσι και οι νομικοί κανόνες διαφέρουν από τόπο σε τόπο και από χρόνο σε χρόνο. Σύμφωνα με τον Αρχέλαο, που υπήρξε σύγχρονος του Περικλή και του Πρωταγόρα, «το δίκαιο και το επαίσχυντο δεν είναι από τη φύση, αλλά από τον νόμο». Με άλλα λόγια, τους νόμους, όπως και τους κανόνες της ηθικής και τα έθιμα, τους διακρίνει η σχετικότητα και συνιστούν έκφραση αξιών που προσιδιάζουν στον άνθρωπο γενικά ή σε μια ειδική ομάδα ανθρώπων

¹¹ Πλάτωνος, *Νόμοι*, 680 a.

¹² Ευριπίδου, *Ικέτιδες*, 432.

¹³ Will Durant, *The Story of Civilization*, σ. 121. Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, σ. 422.

που τα εφαρμόζουν.¹⁴ Συμπεριφορά που μια κοινωνία θεωρεί σοβαρό έγκλημα, μια άλλη την θεωρεί ως μικρό πταίσμα ή δεν τη θεωρεί ως αξιόποινη. Πραγματικά, πλειστάκις μένουμε κατάπληκτοι για την αυστηρότητα των ποινών που προβλέπονται για ορισμένα αδικήματα και την ηπιότητα με την οποία αντιμετωπίζονται άλλα, καθώς και για τις πράξεις που θεωρούνται ή δεν θεωρούνται αξιόποινες.

Ένα μειονέκτημα που, από πρώτη ματιά, παρουσιάζει το θετό Δίκαιο είναι η ακαμψία, η τυπικότητα και ο φορμαλισμός, που μπορεί να παρασύρει τον εφαρμοστή του σε ένα άκρατο νομικιστικό φαρισαισμό και στην κατάφωρη αδικία. Έτσι, σε μερικές περιπτώσεις θυσιάζεται η ουσιαστική δικαιοσύνη. Για να αποτρέψει αυτόν τον εκτροχιασμό, η φιλοσοφία του Δικαίου εισάγει, από τους χρόνους κιόλας του Αριστοτέλη, την έννοια της «επιείκειας».

Το «επιεικές», κατά τον Αριστοτέλη, «δίκαιον μὲν ἐστὶ, οὐ τὸ κατὰ νόμον δε, ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου. Αἴτιον σ' ὅτι ο μὲν νόμος καθόλου πας, περί ενίων δε ουχ οίον τε ορθώς ειπεῖν καθόλου...». Σύμφωνα με τον μεγάλο αυτόν φιλόσοφο, η επιείκεια είναι μὲν δίκαιο, ὄχι, ὅμως, εκείνο το δίκαιο που βασίζεται ἐπὶ του ισχύοντος νόμου, ἀλλὰ είναι ἐπανόρθωση του νομίμου δικαίου. Αἰτία δε αυτού είναι, ὅτι ο νόμος ἔχει καθ' ὁλοκληρία γενικό χαρακτήρα και δεν είναι δυνατό να ρυθμίσει ορθά ὅλες τις ἐπὶ μέρους περιπτώσεις. Το σφάλμα δεν οφείλεται στον νόμο οὔτε στον νομοθέτη ἀλλὰ στη φύση μιας συγκεκριμένης πράξης, διότι το περιεχόμενο των ἐπὶ μέρους ἀνθρωπίνων πράξεων είναι ἀπροσδιόριστο. Ὅταν λοιπόν ο νόμος ρυθμίζει με ἓνα γενικό κανόνα τα θέματα, παρουσιαστεί, ὅμως, μια περίπτωση η οποία δεν περιλαμβάνεται

¹⁴ Jacqueline de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη*, σ. 76.

στον γενικό κανόνα, τότε είναι ορθό, όπου ο νομοθέτης κάμνει παράλειψη και υποπίπτει σε σφάλμα λόγω της γενικής ρύθμισης που έκαμε, να διορθώσουμε αυτήν την έλλειψη, διότι και ο ίδιος ο νομοθέτης θα αποδεχόταν αυτό, αν ήταν εκεί παρών, και θα περιλάμβανε αυτήν την περίπτωση στη νομοθεσία του. Για τον λόγο αυτό, η επιείκεια έχει μεν τον χαρακτήρα του δικαίου, και είναι, μάλιστα, ανώτερη από κάποιο είδος δικαίου, όχι, όμως, του απολύτου δικαίου, αλλά μόνο σε σχέση με το συγκεκριμένο σφάλμα που υπάρχει στο απόλυτο δίκαιο. Και αυτή ακριβώς είναι η φύση της επιεικείας. Είναι, δηλαδή, επανόρθωση του νόμου στο σημείο που έχει έλλειψη, εξ αιτίας του ότι ο νόμος έχει καθολικό χαρακτήρα. Είναι αδύνατο να ρυθμίζονται ορισμένα θέματα με νόμο και, για τούτο, σε τέτοιες περιπτώσεις, που δεν μπορούν να ρυθμίζονται με νόμο, είναι ανάγκη, για να τις ρυθμίσουμε, να εκδίδουμε ψηφίσματα.¹⁵ Ψηφίσματα ήταν διατάξεις που ρύθμιζαν επί μέρους κατά περίπτωση εμφανιζόμενες περιπτώσεις. Απέβλεπαν σε ό,τι αποβλέπουν σήμερα οι νομοθετικού περιεχομένου κανονιστικές πράξεις. Με άλλα λόγια, επιείκεια είναι όχι απλώς η συμπλήρωση των κενών του νόμου, αλλά η ερμηνεία των διατάξεών του στις εκάστοτε παρουσιαζόμενες περιπτώσεις κατά τέτοιο τρόπο ώστε, με βάση την πραγματική βούληση του νομοθέτη, να αποτρέπεται ο εκτροχιασμός του τυπικού δικαίου σε ουσιαστική αδικία.

Άλλο χαρακτηριστικό, όχι μόνο του θετού Δικαίου, αλλά, γενικά, των κανόνων του Δικαίου, είναι ο εξαναγκασμός. Χωρίς το στοιχείο του καταναγκασμού, καθίσταται παντελώς ατελέσφορη η πρωταρχική επιδίωξη των κανόνων του δικαίου, η οποία έγκειται στην επιβολή και διατήρηση της τάξης, δηλαδή στην εξασφά-

¹⁵ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Ε, 1137b.

λιση της κοινωνικής συμβίωσης μέσα σε ορισμένη κοινωνία. Είναι άξιο ιδιαίτερης μνείας το γεγονός ότι το ζήτημα του εξαναγκασμού, ως βασικού γνωρίσματος των νομικών κανόνων, απασχόλησε την αρχαία ελληνική σκέψη. Κατά τον Πλάτωνα, «εξόν δυοίν χρήσθαι προς τας νομοθεσίας, πειθοί και βία».¹⁶ Εδώ, έχει τη θέση της και η έννοια της ποινής.

Ο θεσμός της ποινής, που έχει μακράν ιστορία, είναι νοητός μόνο σε μια οργανωμένη κοινωνία, ως μέσο άμυνας, είτε προληπτικό είτε κατασταλτικό, απέναντι σε εκείνους που την θέτουν σε κίνδυνο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πλάτων δια του στόματος του Πρωταγόρα, οι νόμοι τιμωρούν τον δράστη «για το μέλλον, για να μην αδικήσει ξανά, μήτε ο ίδιος, μήτε άλλος που είδε να τιμωρούν αυτόν»¹⁷

Αρχικά, η ποινή είχε τη μορφή της αντεκδίκησης. Η ανθρωποκτονία και άλλες προσβολές υπόκειντο στην εκδίκηση των μελών της οικογένειας του θύματος. Βαθμιαία, η ιδιωτική εκδίκηση εξελίχθηκε σε δημόσια ποινή. Η επιμέτρηση της ποινής βασιζόταν στην αρχή της ταυτοπάθειας (talio). Είναι η αρχή του «οφθαλμόν αντί οφθαλμού και οδόντα αντί οδόντος» που απαντάται στο Μωσαϊκό Δίκαιο και στα Δίκαια των Βαβυλωνίων και των Αιγυπτίων που προηγήθηκαν. Είναι χαρακτηριστική μια διάταξη από τον περίφημο Κώδικα του Χαμουραμπί, του ηγεμόνα της Βαβυλώνας: Προβλεπόταν θανατική ποινή στον οικοδόμο του σπιτιού που λόγω κακοτεχνιών έπιπτε και προκαλούσε το θάνατο του ιδιοκτήτη του. Αν προκαλούσε το θάνατο του γιου του ιδιοκτήτη, τότε η θανατική ποινή επιβαλλόταν στον γιο του οικοδόμου. Την ίδια

¹⁶ Πλάτωνος, *Νόμοι*, 722b.

¹⁷ Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 324b.

θέση υποστήριζαν στην αρχαία Ελλάδα και οι Πυθαγόρειοι φιλόσοφοι, στηριζόμενοι στον λόγο του Ραδαμάνθυος, που είπε: «εάν κάποιος πάθει εκείνα που έπραξε, αυτό θα είναι το ορθό δίκαιο». (Ει κε πάθοι τα τ' έρεξε, δίκη κ' ιθεία γένοιτο). Ο Ραδάμανθυς ήταν μυθικός ήρωας της Κρήτης και θεωρείτο ότι έθεσε τις βάσεις του δικαίου στην Κρήτη, το οποίο ανέπτυξε περαιτέρω ο αδελφός του Μίνωας. Τη θέση αυτή δεν την ενστερνιζόταν ο Αριστοτέλης. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, «αν κάποιος, που κατέχει ένα αξίωμα, κτυπήσει έναν άλλο, δεν πρέπει να δεχθεί το ίδιο κτύπημα. Επίσης, αν κάποιος κτυπήσει έναν άρχοντα, δεν πρέπει μόνο να κτυπηθεί και αυτός, αλλά πρόσθετα πρέπει να του επιβληθεί και άλλη ποινή».¹⁸ Θα πρέπει, επίσης, να αναφερθεί ότι την αρχή της ταυτοπάθειας δεν ακολούθησε, όπως θα αναφερθεί πιο κάτω, ένας από τους πρώτους νομοθέτες, ο Ur-Nammu, ιδρυτή της Τρίτης Δυναστείας της Ur της Σουμερίας, του οποίου η βασιλεία άρχισε περί το 2050 π.Χ. Στους νόμους του, δεν υιοθετείται η αρχή «οφθαλμός αντί οφθαλμού και οδόντας αντί οδόντος» και καθιερώνεται η ποινή του προστίμου για ορισμένα αδικήματα, όπως η πρόκληση σωματικής βλάβης.¹⁹

Αναμφισβήτητα, υπάρχει μια αλληλουχία και μια συνάφεια μεταξύ των κανόνων του Δικαίου και των κανόνων της Ηθικής. Όμως, παρά τη συνάφεια, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό ότι υπάρχει τέλεια ταύτιση Δικαίου και Ηθικής. Δεν είναι λίγες οι διατάξεις του Δικαίου που έχουν υπαγορευθεί από στερούμενες ηθικότητας σκοπιμότητες για ικανοποίηση οικονομικών συμφερόντων. Εξ άλλου, το Δίκαιο αποτελεί μόνο ένα μικρό μέρος του τομέα της Ηθι-

¹⁸ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Ε, 1132b.

¹⁹ Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σσ. 83, 84.

κής. Οι νόμοι της πολιτείας απαιτούν από το άτομο, που είναι μέλος της, το μίνιμουμ των καθηκόντων που του επιβάλλει η ηθική συνείδηση. Τούτο, βέβαια, ισχύει με την προϋπόθεση ότι καμιά από τις απαιτήσεις του Δικαίου δεν αντίκειται προς τις υπαγορεύσεις της ηθικής συνείδησης και καμιά από τις πράξεις που προκαλούν τον ηθικό αποτροπιασμό δεν μένει ατιμώρητη.

II. Δίκαιο και θρησκεία

Για την πιστή εφαρμογή των κανόνων του Δικαίου, η θρησκεία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο. Αντίληψη που χαρακτηρίζει όλα τα αρχέγονα δίκαια είναι ότι οι νόμοι δεν είναι ανθρώπινο δημιούργημα, αλλά εκπορεύονται από θεϊκές δυνάμεις και παράβασή τους σήμαινε παράβαση θείου νόμου, που θα προκαλούσε την οργή και την τιμωρία του θεού. Στη Σουμερία, ο Urukagina ανέλαβε την εξουσία της Lagash, αφού επιλέγηκε προς τούτο από τον θεό Ningirsu, προστάτη της πόλης, με εντολή να επαναφέρει τους «θείους νόμους» που παραβίασαν και κατάργησαν οι προκάτοχοί του. Ο βασιλιάς των Βαβυλωνίων Χαμουραμπί διατυπώνει τον κώδικά του μετά από διαταγή των θεών και, ειδικά, των θεών Άνου και Ένλιλ. Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι εμπνευστής της νομοθεσίας του Λυκούργου ήταν ο Απόλλωνας. Η ιδέα της δικαιοσύνης είχε θεοποιηθεί από τους αρχαίους Έλληνες.

Άρχισαν να οικοδομούνται ναοί και διοργανώνονται τελετές για να διδάσκεται ο λαός από τους ιερείς τι πρέπει να κάνει και τι πρέπει να αποφεύγει να κάνει, πώς πρέπει να συμπεριφέρεται και, γενικά, πώς να υπακούει στους κανόνες και στις εντολές του άρχοντα. Έτσι, με τη βοήθεια της θρησκείας, διασφαλίστηκε η κοινωνική τάξη και η αρμονική συμβίωση στις πρώτες πολιτείες.

Όπως κυνικά ανέφερε ο Βολταίρος, «Και αν ακόμη ο Θεός δεν υπήρξε, θα έπρεπε να εφευρεθεί».

Στο ανάκτορο της Κνωσού, δείγμα της ψηλής στάθμης του Μινωικού Πολιτισμού, ένα από τα βασικά στοιχεία του, στη δυτική του πτέρυγα, ήταν το ιερό της θεότητας με ένα πολυσύνθετο σύστημα δωματίων που εξυπηρετούσαν το ιερό, κάτι που υποδηλώνει πολιτική οργάνωση με θεοκρατική βάση. Φαίνεται ότι η δυτική πτέρυγα ήταν η έδρα των βασιλέων ως θρησκευτικών ηγετών.

Ο άρχοντας, βασιλιάς ή φύλαρχος, παρουσιάστηκε ως γιος ή εκπρόσωπος του θεού ή ακόμη και ως ο ίδιος ο θεός. Ο ιδρυτής της Δυναστείας των Ακκαδίων στη Σουμερία Σαργών και οι διάδοχοί του, θεωρούσαν ότι οι κατακτήσεις τους ήταν θείο δώρο. Σε μια βασιλική επιγραφή, ο Σαργών περιγράφει πώς ο θεός Enlil του πρόσφερε την περιοχή από την «Πάνω Θάλασσα» (Μεσόγειο) μέχρι την «Κάτω Θάλασσα» (Αραβοπερσικό Κόλπο) και πώς ο θεός Dagan του Tuttul τού πρόσφερε την «Πάνω Χώρα» που περιλαμβάνει την Mari και την Ebla. Ο Naram-Sin, ο τέταρτος ηγέτης της Δυναστείας, προσέδωσε στον εαυτόν του θεική ιδιότητα και αυτοανακηρύχθηκε ως ο «βασιλιάς των τεσσάρων μερών» (king of the four quarters).²⁰

Στην αρχαία Αίγυπτο, ο φαραώ, παρά την ανθρώπινη φύση του και τις ανθρώπινες αδυναμίες του, λατρευόταν ως θεός, αφού ενσάρκωνε τη θεία βασιλική εξουσία. Θεωρείτο ως τέκνο του θεού Ra, που κυβερνούσε τη φύση.

Αυτή η αντίληψη περί της «ελέω Θεού» βασιλείας, συνεχίστηκε και στους αιώνες που ακολούθησαν. Σύμφωνα με τους χριστιανούς συγγραφείς, η επίγεια μοναρχία είναι μίμηση της ουρά-

²⁰ Akkermans and Schwartz, *The Archaeology of Syria*, σσ. 277-278.

νίας οργάνωσης. Λογικά, ο αυτοκράτορας είναι ο αντιπρόσωπος του Θεού στη Γη και η εξουσία του θεωρείται θεοπρόβλητη και θεοστήρικτη. Ο σφετερισμός της εξουσίας αυτής είναι έγκλημα καθοσιώσεως. Όμως, η επιτυχία του σφετερισμού είναι, επίσης, έργο θεόπεμπτο και αποδεικνύει ότι ο αποπεμφθείς αυτοκράτορας ήταν ανάξιος, που ο Θεός τον εγκατέλειψε στην τύχη του.²¹

Όταν ιδρύεται η Κωνσταντινούπολη, θα πάρει την προσωνομία της «Νέας Ρώμης» και της «Νέας Ιερουσαλήμ» και θα είναι η «πόλη της Παρθένου». Το κράτος του οποίου είναι πρωτεύουσα θα θεωρηθεί «προστατευόμενο του Θεού» και ο αυτοκράτοράς του αξιωματούχος και αντιπρόσωπος του Χριστού στη Γη.

Κατά τον ιδρυτή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας Κωνσταντίνο, ο αυτοκράτορας ενσάρκωνε την ύψιστη θεία βούληση, η οποία και του μεταβίβαζε τη διακυβέρνηση όλων των γήινων. Ιδού πως ο ίδιος συνέλαβε την αποστολή του ως θεϊκού οργάνου: «Ο Θεός με έκρινε άξιο να εκπληρώσω τη βούλησή του, με ανεζήτησε και με έθεσε στην υπηρεσία του και εγώ, κινώντας από τη μακρινή βρετανική θάλασσα και από τους τόπους όπλου κατά τις θείες επιταγές δύνει ο Ήλιος, ανταποκρίθηκα στη θεία κλήση, απωθώντας και διασκορπίζοντας χάρη σε κάποια ανώτερη δύναμη τα δεινά που κατέχουν το κόσμο, ώστε το ανθρώπινο γένος, διαπαιδαγωγούμενο από το έργο μου, να επαναχθεί στο σεβασμό του θείου νόμου ... Με τη πεποίθηση ότι ... αυτή είναι η χάρις που δόθηκε σε μένα προχωρώ προς τις χώρες της Ανατολής, οι οποίες χειμάζονται από βαρύτερες συμφορές και επικαλούνται τη μέριμνά μου».²² Αυτή η

²¹ Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Από τον Δία στον Χριστό*, σ. 102.

²² Πολύμνια Αθανασιάδη-Fowden, «Από τη Ρωμαϊκή στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία», σ. 32.

θεολογική θεμελίωση της θέσης του αυτοκράτορα ως «του εκλεκτού του θεού» ικανοποιούσε απόλυτα τόσο τους χριστιανούς όσο και τους ειδωλολάτρες. Με την πεποίθηση ότι ενεργεί κατά θεία εντολή αλλά και ωθούμενος από κρίσεις οργής που συχνά τον καταλάμβαναν, ο Κωνσταντίνος εξουδετέρωνε κάθε πιθανό διεκδικητή της εξουσίας του και όσους του αντιστέκονταν ή έστω τον ενοχλούσαν. Ο Ιουστινιανός, συνέχισε την καισαροπαπική παράδοση των προκατόχων του. Ο αυτοκράτορας χαρακτηρίζεται «βασιλεύς διορισμένος από τον Χριστό».

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρξε, όπως και η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μια στρατιωτική θεοκρατία, που αντιπροσώπευε την αρχή της διακυβέρνησης από το Θεό. Ο Σουλτάνος, σαν ορισμένος από το Θεό, είχε μόνο αυτός την εξουσία να κυβερνήσει. Για το λόγο αυτό, νομιμοποιούνταν να υποτάξει ή να εξαλείψει κάθε στοιχείο που θα μπορούσε να απειλήσει την προσωπική του εξουσία. Στην προσπάθεια διασφάλισης αυτής της «θείας αρχής» θα πρέπει να ενταχθεί και το διάταγμα του Μωάμεθ του Πορθητή για την αδελφοκτονία το οποίο έλεγε: «Για την ευημερία του κράτους ο ένας από τους γιους μου στον οποίο ο Θεός χαρίζει το Σουλτανάτο έχει το νόμιμο δικαίωμα να θανατώσει τους αδελφούς του. Τούτο τυγχάνει της έγκρισης της πλειοψηφίας των νομομαθών».²³

²³ Lord Kinross, *Οι Οθωμανικοί Χρόνοι, Η άνοδος και η πτώση της Τουρκικής Αυτοκρατορίας*, σ. 167.

ΚΕΦ. Β΄ – ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΣΟΥΜΕΡΙΩΝ

Οι πρώτες πολιτικές ενότητες εμφανίστηκαν στη Μεσοποταμία, ανάμεσα στους ποταμούς Ευφράτη και Τίγρη. Στις εύφορες πεδιάδες, στα βόρεια και νότια της περιοχής, άκμασαν πρώτα οι Σουμέριοι και οι Ακκάδιοι. Ακολούθησα οι Βαβυλώνιοι και οι Ασύριοι.

Η μόνιμη εγκατάσταση των πρώτων κατοίκων στη Σουμερία έγινε περί το 5000 π.Χ., στην εποχή που καλείται από τους αρχαιολόγους ως Ubaid εποχή.

Ένας θεσμός των Σουμερίων, που υιοθετήθηκε από τους άλλους λαούς τόσο τους γειτονικούς λαούς της Μέσης Ανατολής, όσο και τους πέραν αυτής λαούς, είναι αυτός των πόλεων-κρατών με την όλη κοινωνικοπολιτική τους δομή. Κατά την περίοδο της Δυναστείας της Uruk (4000-3100 π.Χ.), αναπτύσσονται οι πρώτες πόλεις, με επίκεντρο την πόλη Uruk. Κατά την περίοδο αυτή, επιτεύχθηκε η μεγαλύτερη συνεισφορά των Σουμερίων στον ανθρωπινό πολιτισμό, η εφεύρεση της γραφής.²⁴

Όταν καθιδρύθηκαν οι πόλεις-κράτη, δεν κυβερνούσαν από βασιλείς. Κάθε πόλη-κράτος ανήκε στον τοπικό (πολιούχο) θεό της και άρχουσα τάξη ήταν το ιερατείο. Την ύπαρξη βασιλέων επέβαλε η ανάγκη ισχυρής ηγεσίας για να διεξάγονται επιτυχώς οι συνεχείς πολεμικές συρράξεις που διεξήγαγαν οι πόλεις-κράτη με εξωτερικούς εχθρούς, αλλά και μεταξύ τους. Αρχικά, οι βασι-

²⁴ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Αρχαίοι Πολιτισμοί στην Ανατολική Μεσόγειο*, σσ. 101, 102.

λείς δεν ήταν μόνιμος θεσμός. Επιλέγονταν και διορίζονταν από συνελεύσεις πολιτών για επιτέλεση συγκεκριμένου στρατιωτικού έργου. Σταδιακά, ο θεσμός του βασιλέα, του «μεγάλου άνδρα», όπως αποκαλείτο, κατέστη μόνιμος και κληρονομικός και το παλάτι ανταγωνιζόταν τον ναό σε σχέση με τον πλούτο και την επιρροή.²⁵ Ο βασιλέας μιας πόλης-κράτους, η οποία εξακολουθούσε να ανήκει στον τοπικό θεό, διακήρυττε ότι είναι οι θεοί που του ανέθεσαν την εξουσία.

Όπως προαναφέρθηκε, οι Σουμέριοι της Μεσοποταμίας θέσπισαν τους πρώτους γραπτούς νόμους, τους νόμους του Urukagina, ηγεμόνα της Lagash περί το 2350 π.Χ. Η θέσπιση γραπτών νόμων υπήρξε, μετά την ανακάλυψη της γραφής και ως αποτέλεσμα αυτής, μια μεγάλη συμβολή των Σουμερίων στον ανθρώπινο πολιτισμό, ένα από τα επιτεύγματα που οι Σουμέριοι μας κληροδότησαν.

Το κείμενο των νόμων του Urukagina, μας παρέχει αξιόλογες και αποκαλυπτικές πληροφορίες για τους θεσμούς και τις αξίες που επικρατούσαν την εποχή εκείνη και αποτελεί σημαντική πηγή για την ιστορία του δικαίου. Όταν ο Urukagina ανέλαβε την εξουσία, η Lagash βρισκόταν, από τους συνεχείς ατυχείς πολέμους, συρρικνωμένη στρατιωτικά και οικονομικά, στα πρόθυρα της κατάρρευσης, έτοιμο θήραμα στους караδοκούντες εχθρούς της. Σύμφωνα με το σχετικό κείμενο, ο Urukagina ανέλαβε την εξουσία της Lagash, αφού επιλέγηκε προς τούτο από τον θεό Ningirsu, προστάτη της πόλης, με εντολή να επαναφέρει τους «θείους νόμους» που παραβίασαν και κατάργησαν οι προκάτοχοί του. Οι νόμοι που θέσπισε αποτελούσαν, για την εποχή, ηθική και κοινωνική επανάσταση. Επιστράφηκαν οι περιουσίες σ' αυτούς που άδικα τις

²⁵ Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 74.

αποστερήθηκαν, απελευθερώθηκαν από τις φυλακές οι άδικα καταδικασθέντες ή οι καταδικασθέντες από δυσβάστακτους φόρους ή χρέη. Ανακουφίστηκαν οι πτωχοί από την εκμετάλλευση και καταπίεση των πλουσίων και των ισχυρών. Καθιερώθηκαν μόνιμα συσσίτια, με τη μορφή της παροχής τροφής και ποτού, σε ορισμένες ασθενείς τάξεις. Όμως, παράλληλα, οι νόμοι διακρίνονταν για την αυστηρότητά τους.²⁶

Στη Σουμερία, επίσης, έγινε η πρώτη κωδικοποίηση νόμων. Πρόκειται για τους νόμους του Ur-Nammu, ιδρυτή της Τρίτης Δυναστείας της Ur, του οποίου η βασιλεία άρχισε περί το 2050 π.Χ. Ο νομικός κώδικας του Ur-Nammu συντάχθηκε τρεις αιώνες πριν από τον περίφημο κώδικα του Χαμουραμπί. Όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας, επέφερε σημαντικές κοινωνικές και ηθικές μεταρρυθμίσεις. Απέλυσε τους διεφθαρμένους κρατικούς λειτουργούς, που επιδίδονταν στις δωροληψίες και περιγράφονται στον κώδικα ως «οι άρπαγες των βοδιών, των προβάτων και των γαϊδουριών των κατοίκων». Καθιέρωσε έντιμα και σταθερά μέτρα και σταθμά. Φρόντισε ώστε «τα ορφανά να μην γίνονται θηράματα των πλουσίων» και «οι χήρες να μην γίνονται θηράματα των ισχυρών». Τρεις νόμοι που διασώθηκαν, παρέχουν σημαντικά στοιχεία για την ιστορία της εξέλιξης του δικαίου. Σ' αυτούς, δεν υιοθετείται η αρχή «οφθαλμός αντί οφθαλμού και οδόντας αντί οδόντος» και καθιερώνεται η ποινή του προστίμου για ορισμένα αδικήματα, όπως η πρόκληση σωματικής βλάβης.²⁷

Μέχρι σήμερα δεν έχουν ανακαλυφθεί άλλοι νόμοι που να θέσπισαν οι διάδοχοι του Ur-Nammu στη Τρίτη Δυναστεία της Ur.

²⁶ Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σσ. 79, 80.

²⁷ Ό.π., σσ. 83, 84.